

**ПРОБЛЕМА ДЕТЕРМІНАЦІЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ІСТОРІЇ
ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ В ПЕРІОД ВІД АНТИЧНОСТІ ДО ВІДРОДЖЕННЯ**

У статті досліджено визначення змісту впливу соціальних детермінант на процес самореалізації особистості та виявлення ролі свободи як умови зняття його суворої обмеженості в історії західноєвропейської філософії в період від Античності до Відродження. Проаналізовано способи утвердження індивідуальної свободи у досліджуваному процесі.

Проблема визначення сутності соціально-культурної детермінації самореалізації особистості як структурного процесу передбачає розв'язання низки питань загального характеру. До базових можна віднести такі: які змістовні характеристики понять "особистість", "свобода", "свобода вибору", "детермінація", "індивідуальність"? які є способи їх співвіднесеності? які погляди на дихотомію "індивідуальна свобода – соціальна детермінація" у процесі самореалізації особистості були в історії філософії? чи характеризується цей процес фаталізмом, напередвизначеністю, тотальною необхідністю? що в умовах повної детермінованості дозволяє особистості визначати процес реалізації власних сутнісних сил як автономний, незалежний? яким чином впливають раціональні та ірраціональні фактори на самореалізацію? які структурні елементи описуваного процесу містять у собі потенції для реалізації особистісної свободи? Можна констатувати, що проблеми виявлення та дослідження свободи були іманентними для майже всіх філософських теорій.

У філософській думці ці питання інтерпретувалися переважно в контексті проблем взаємовідношень "людина – світ", "людина – соціум", соціально-культурної детермінованості діяльності та самодіяльності індивідів, їх цілепокладання, способів подолання фатальної детермінованості, виходу за межі існуючого для утвердження свободи, яка не переростала б у свавілля. Найбільший вплив на розуміння свободи справили праці М. Адлера, Г. Арендта, Р. Арона, І. Берліна, М. Бердяєва, А. Валіцького, С. Вейля, Ю. Габермаса, В. Гавела, М. Гайдеггера, Е. Гелнера, Ф. Гаска, А. Камю, В. Кімліка, Дж. Макліна, Ж. Марітена, М. Новака, К. Поппера, М. Ріделя, Ж.-П. Сартра, С. Франка, М. Фуко, Е. Шілза. Серед вітчизняних науковців, які займалися вищезазваною проблематикою, слід назвати насамперед С. Андроса, В. Андрущенко, І. Бичка, Б. Гаврилишина, Г. Горак, С. Кримського, В. Муляра, І. Паська, О. Погорілого, М. Поповича, Л. Сохань та ін.

Метою статті є осмислення в історії західної філософії основних ідей і поглядів щодо проблеми взаємодії соціально-культурної детермінації та індивідуальної свободи в процесі самореалізації особистості та визначення тенденцій їх розвитку.

Історично першими з'явилося поняття "свобода індивіда", яка на ранніх етапах осмислення людиною цього феномену в міфічній свідомості відображалась як благо. Легенди та казки завжди ставлять героя перед вибором, який повинен бути єдино правильним, щоб добро нарешті перемогло злі сили. Прикладом можуть слугувати й часто повторювані сюжетні лінії про героя, який рятує свою кохану підходить до каменя, який пропонує обрати правильну дорогу. І досить часто казковий герой постає перед необхідністю вибору між убивством суперника (представника злих сил) та спокусою отримати винагороду за помилування. Міфічні герої, проте, не можуть відмовитися ні від реалізації власних сутнісних надзвичайних, даних природою чи богами сил, ні від виконання покладеної на них програми. Отже, міфи утверджували необхідність самореалізації кожного індивіда, утверджуючи свободу вибору її засобів, проте в них обмежувалися сфери реалізації та межі свободи. Герой виконує власні завдання та місії, що мають переважно зовнішнє походження (боги велять Геркулесу вчинити конкретні подвиги, виявляючи перш за все свої фізичні здібності), при цьому йому суворо забороняється виходити за окреслені кордони, що негайно карається (міф про Ікара, котрий використав крила не тільки для їх призначення – втечі з полону, але й для задоволення інших потреб). І хоча у класичній Греції людина уже розрізняє свої наміри й мотиви дій та незалежні від неї умови й наслідки вчинків, проте трагедія, як правило, протиставляє не суб'єктивну свободу об'єктивній необхідності, а скоріше за все два різних способи детермінації поведінки, які в кінцевому підсумку беруть початок від богів та долі: з одного боку, внутрішня детермінація подій, а з іншого – внутрішня детермінація мотивів, котрі також нав'язні богами [1: 149].

Із появою філософії міфічні уявлення осмислюються і трансформуються залежно від розвитку суспільних відносин. У філософській думці триває розвиток цієї ідеї від уявлень про реалізацію запропонованої богами програми до сучасної проблеми детермінації свободи самореалізації особистості в контексті суспільно-історичного розвитку. Також важливим є виявлення підходів до вивчення проблеми свободи, які у філософських дослідженнях втілились у виокремленні, аналізі та інтерпретації її "фаталістичного", "емпіричного", "контингентного" та "екзистенційного" різновидів. Визначення наявності людської свободи можливе лише через прояв її атрибутивних ознак – вибору та відповідальності.

Коли вибір формальний, а відповідальність перекладається з людини на зовнішні обставини, то така свобода має фаталістичний характер (відома формула Б. Спінози "свобода є пізнана необхідність"). Коли ж вибір здійснюється між двома рівними можливостями на основі жеребу чи випадку, на які покладається уся відповідальність, тоді вона має контингентний характер. Однак, як стверджує відомий український філософ І. Бичко, "справжня свобода починається за наявності певної множини нерівноцінних можливостей, яка створює можливість нарешті вже відповідального вибору, тобто покладання відповідальності за вибір не на зовнішні (необхідність, випадковість) обставини, а на себе" [2: 67]. В основі цього тлумачення лежить

визначення І. Канта свободи як "здатності самостійно починати ряд", згідно з якою людина стає першопричиною нового причинно-наслідкового зв'язку, відводячи природний ряд подій на другий план. Така свобода має раціонально-трансцендентальний, емпіричний характер. Датський філософ С. К'єркегор акцентує увагу на виборі можливості, яка не пізнається розумом, а твориться дорациональним актом творчої віри, котрої не існує до акту здійснення вибору. У такому разі утверджується свобода як найвищий рівень вияву свободи, що має екзистенційний характер.

Виходячи з того, що будь-яка дія людини усвідомлена, а, отже, й вибираюча, можна визнати наявність у ній формальної свободи. Проте кожен вибір, як правило, нав'язується конкретними зовнішніми обставинами. Особистість як інтегральна соціальна якість людини може самореалізовуватися тільки в суспільстві, розпредмечуючи його культуру, будучи включеною у відповідні соціальні умови самим актом свого народження, тобто цей процес є соціально-культурно детермінованим.

Розв'язання філософами дихотомії "індивідуальна свобода – соціальна детермінованість" у контексті проблеми свободи та необхідності й свободи та свавілля пройшло складний еволюційний шлях і зазнавало значного впливу конкретних історичних умов на кожному етапові розвитку суспільства. До речі, це знайшло відображення на визначенні змісту таких понять як "особа", "особистість", "індивідуальність".

Осмилення та усвідомлення поняття "особа", визнання свободи людини, здатності її вибору Н. Мотрошилова пов'язує з переходом до цивілізації, з появою приватної власності, яка "виявилась ефективною передумовою стимулювання енергії, самостійності, підприємництва, відповідальності вибору та рішення, здорового глузду, словом, індивідуальної свободи та розумності людини у виробництві, обміні, в повсякденному побуті" [3: 26]. Проте, В. Янков убачає причину передусім у запозиченні греками зі Сходу ідеї свободи, до якої вони придивлялись із цікавістю, недовірою й таємною заздрістю [4: 10]. Проблема життєдіяльності особистості, визначення її місця, ролі та функцій у суспільстві знайшла своє відображення уже в роботах філософів Стародавньої Греції, адже відношення греків до свободи було проблемним й антонімічним, що обумовлювалось особливими соціальними умовами її реалізації, оскільки сама свобода в їхньому житті була тісно переплетена з несвободою.

Так, ідеї свободи та соціально-культурної детермінації у творчості Платона розглядаються в контексті його теорії ідеальної держави та справедливості. Філософ, виходячи з ідеї примату загального над одиничним, сутності над існуванням, у працях "Держава" та "Законо" змалював утопічну модель суспільства, в якому громадяни в ім'я соціального блага позбавляються свободи вибору діяльності, свободи інтимного життя і навіть родинних стосунків. Така позиція пояснюється суперечливістю процесу самореалізації, яка викликана недосконалістю суспільної природи індивіда, в котрого є актуалізована потреба в колективній опорі. Виходячи із визнання "ворожої множинності" індивіда, Платон вказує, що реалізація природних нахилів тільки в державі, яка є "одною", коли він займатиметься лише однією справою: "Ми встановили, що кожна окрема людина повинна займатися лише чимось одним із того, що потрібно державі й при тому якраз тим, до чого вона за своїми природними нахилами більш за все здатна" [5: 225]. Хоча й давньогрецький філософ визнає існування непересічних, обдарованих людей, котрі можуть діяти виключно за власними прагненнями, однак у своїй абсолютній більшості, індивідові не надається навіть право вільно мислити, а свобода вибору сфер діяльності обмежується волею та авторитетом вождя чи провідника. Запропоновані Платоном умови самореалізації є апологією обов'язку в усій його тотальності, що знайшло свою усталену традицію в європейській філософській думці.

Ідея тотальної домінантності соціального над індивідуальним була продовжена в теорії "природних привілеїв" Арістотеля, згідно з якою самореалізація особистості суворо детермінована, оскільки можлива виключно представниками вищої касты й лише у сфері дозвілля. Але тут цей процес також обмежується, адже не дозволяється займатися жодною справою ґрунтовно. Арістотель це пояснює небезпекою перетворення творчого виду діяльності на професійний, а тому вільнонародженій людині навіть забороняється старанне вивчення вільних наук, бо надмірно ж ревниве заняття ними з метою старанного вивчення їх спричиняє шкоду [6: 629]. Ця ідея була продовжена Сенекою, Ж. Фрідманом як концепція утвердження "справжньої" свободи самореалізації особистості у сфері дозвілля.

По-іншому трактували проблему свободи людини в суспільстві епікурійці та стоїки. Їх ідеї ґрунтувалися на запитах соціального життя, які породжені конфліктом між особистістю та державою еліністичного типу, але ареною, на якій розігрувався конфлікт, постає індивідуальна поведінка та індивідуальна свідомість [7: 54]. Епікур, заперечуючи ідею Демокріта про причинну обумовленість усього сутнього, знаходив у самій природі умови для можливостей існування в поведінці людини свободи, котру він уже визначав як внутрішню (самочинну) самодетермінацію зовнішньої (примусової) свободи. Свобода, яка, будучи формою атомної субстанції, проявляється у волі, бажаннях та потребах людини і з самого початку містить у собі довільність. А тому мета самодіяльності індивіда полягає не у звільненні від об'єктивних законів, а в їх правильному пізнанні, у виявленні власних бажань, котрі й забезпечують форми й способи вільної самореалізації. Натомість у стоїцизмі визнається безумовне панування принципу необхідності, що ґрунтується на безумовному визнанні внутрішньої, духовної свободи як функції розуму та волі. Стоїки визнавали передумовою й шляхом до свободи тільки усвідомлене підкорення долі. При цьому слід зазначити, що до справжньої реалізації необхідності в індивідуальному життєвому шляху здатен лише мудрець, котрий вільний як саме божество, а його свобода є найвищим ступенем із можливо доступної для людини. Отже, соціальна детермінація самореалізації особистості визнається обома філософськими школами як необхідність, котра містить у собі свободу індивіда.

Новим філософським осмиленням проблеми свободи самореалізації особистості стала християнська філософія. Тут визначення індивіда як частини соціального цілого ідеологічно освячується темою покликання,

котра виходить із християнської космології, згідно з якою кожен "покликаний" виконувати певні задачі. Саме ж слово "свобода", яке зазвичай вживалось у множині, означало для середньовічної людини не незалежність, а привілеї включеності у певну соціальну систему. Зміст цього поняття відрізнявся від античного розуміння передусім відсутністю категоричності, оскільки свобода перестає бути простою антитезою несвободі та залежності, а, отже, встановлюється їх відносність, коли немає ні повної свободи, ні повної несвободи.

Характерний для епохи Середньовіччя вплив релігії на філософську думку позначився й на утвердженні свободи як божественної прерогативи, котра стає гідністю людини. Кожна людська істота представляє собою арену боротьби, що призводить до спасіння чи гибелі. Ідеї епікурійців та стоїків про внутрішнє самозаглиблення трансформуються у форму вчення про спасіння душі, яке, у свою чергу, можливе уже виключно завдяки зовнішній детермінації з боку Абсолюту. Ще Плотін визнавав, що коли душа береться сама по собі у вигляді Світової Душі, як розпорядниця всього існуючого, вона ні від чого не залежить і є повною свободою, проте, з іншого боку, її самодіяльність обмежується тілесною оболонкою. Філософи цієї доби визнають основним індивідуалізуючим чинником людського життя насамперед духовність, оскільки Бог, подарувавши людині душу, подарував водночас і волю, здатність до ініціативи, вибору, а значить і свободи. Як підкреслював Іоанн Скотт Еріугена, "Бог також вклав у нашу природу причину, завдяки якій ми вільно, розумно і довільно могли б спонукати самих себе до досягнення того, що нам було визначено" [8: 168]. Однак, визнаючи існування феномену індивідуальності, основним способом протікання процесу самореалізації особистості утверджується відцентровий. Це проявляється у його направленості на Абсолют (Бога), котрий не тільки виступає еталоном чи зразком для індивіда, але й детермінує всю діяльність. Аврелій Августин, враховуючи тогочасне соціокультурне прагнення утвердження стандартності як типової риси середньовічної людини, пропонував взагалі відмовитися від свободної волі, від власної індивідуальності, котра визначалась основною метою самореалізації особистості.

На відміну від середньовічного теоцентричного уявлення про людину як "тварі, створеною за подобою Бога", в епоху Відродження відбувається обожнення людини. Таке її прирівнювання до Божества по-іншому ставить проблему призначення людини, котра повинна працювати над великою й грандіозною справою задля шанування Господа та досягнення через найдосконаліші чесноти найвищого щастя. Гуманістична філософія епохи Ренесансу характеризується осмисленням людини насамперед у її земному призначенні, виникає невідоме до цього поняття "формування особистості" (філософська думка Середньовіччя взагалі не розглядала категорію розвитку). Людина в цей час, як зазначає А. Горфункель, повертається до природи і її взаємині із природою та Богом розглядаються в рамках нового, пантеїстичного розуміння світу [9: 10]. На основі уявлення про людську душу як атом єдиного Абсолютного Духу філософи Відродження намагаються подолати її соціальну та біологічну детермінованість через утвердження свободи як прояву Божественної іскри в людині. Зокрема, Якоб Бьоме проголошує, що присутність Бога в людині є проявом у ній "власної сутності" Бога, не у віддалених небесах, а в собі самій повинна знайти людина ту "іскру" Божественного вогню: "Слухай же ти, сліпа людино, ти живеш у Богові, і Бог перебуває у тобі, а якщо ти живеш свято, то сама ти Бог!" [9: 342].

У цю епоху починається розрізнення понять "індивід", "особистість" та "індивідуальність", яке поставало культурними, соціальними та логічними проекціями відношення між індивідом та суспільством, індивідом та світом, котрі з'являються в той час. На думку Л. Баткіна, "ідея індивідуальності, як це не здається дивним, була невідома всім традиціоналістським суспільствам, включаючи греко-римську Античність" [10: 3]. В ідеї індивідуальності найбільш безпосередньо виражала себе нова економічна та політична реальність європейської історії, вона охоплювала всі сфери життя, була запліднена пафосом виключності та оригінальності кожного індивіда, що прямо пов'язане з принципом індивідуальної свободи.

Ідея спрямованості особистості до зразка Бога, Абсолюта у процесі самореалізації продовжується у працях філософів Відродження. Знімається суворий детермінізм цієї остаточної мети, індивід уже не обмежується у виборі різноманітних шляхів та способів досягнення, а одним із провідних методів встановлюється метод спроб і помилок. У творах Данте, Петрарки, Фічіно, Бьоме та інших тогочасних мислителів утверджується ідея про самостійність земного призначення людини та підвищену відповідальність за власний розвиток. Індивідуальна свобода особистості як центральний елемент та іманентна умова гідності людини складає основу філософської антропології Піко делла Мірандоли. Для нього кожен індивід є винятковою істотою завдяки наявності в нього свободи волі й здатності до безмежного вибору. У трактаті "Промова про гідність людини" філософ проголошує: "Не даємо ми тобі, о Адаме, ані певного місця, ані власного образу, ані особливого обов'язку, щоб і місце, і обличчя, і обов'язок ти мав з власного бажання, згідно з твоєю волею і твоїм рішенням. Образ інших творінь визначений у межах встановлених нами законів. Ти ж, необмежений ніякими рамками, визначи свій образ своїм рішенням, в полон якого я тебе віддаю" [11: 507-508]. Таким чином, особистість утверджується вільним творцем самого себе.

Ідеї Піко делла Мірандоли продовжує Еразм Роттердамський, котрий у теологічній формі ставить питання про детермінованість людської поведінки, вважаючи, що Бог визначає лише початок і кінець її буття, а у весь інший життєвий час визначальну роль уже відіграють індивідуальні вільні вчинки. Твердження про детермінованість буття волею Бога еволюціонує й згодом замінюється на ідею провидіння фортуни у вченні Нікколо Макіавеллі. Але їй надається влада лише на половину дій індивіда, віддаючи людям право керувати другою. При цьому виклик долі здатна кинути лише вільна по відношенню до себе особистість, яку не обмежують визначені готові парадигми поведінки, оскільки "фортуна – жінка, і хто хоче з нею поладити, повинен колотити її та штовхати – таким вона піддається скоріше, ніж тим, хто холодно береться за свою справу" [12: 53]. Самореалізація особистості, таким чином, не стільки відбувається завдяки правилам,

складеним за поведінкою із закладеною доблестю як універсальністю, скільки на основі створених власних правил, чому сприяє здатність діяти відповідно до обставин.

Соціально-культурна детермінація самореалізації особистості в більшості філософських ідей розглядалася з позицій утвердження індивідуальної свободи в обмежуючих соціальних умовах, що здійснювалося передусім у контексті проблеми взаємодії свободи й необхідності, свободи й свавілля. Необхідність обмеження свободи у процесі самореалізації пояснювалося в Античності недосконалою суспільною природою індивіда (Платон), причинною обумовленістю всього сутнього (Демокрит). Це знайшло своє відображення в ідеях про тілесні межі природи людини – атому абсолютно вільної Світової Душі (Плотін), про обмеження волею Бога (Августин Аврелій), провидінням фортуни (Н. Макиавеллі) тощо.

Разом із тим філософами здійснюються пошуки способів зняття однозначної соціальної детермінованості процесу самореалізації особистості, найважливішим із яких є утвердження індивідуальної свободи. В історії західноєвропейської філософії виділяється два напрями, яким чином кожен індивід може зняти соціальну детермінованість. Перший – це втеча від соціальної реальності та пошук альтернативних сфер та засобів особистісної самореалізації. Згідно з ідеями Арістотеля цього можна досягнути завдяки творчій діяльності, в християнській антропології – виконанню свого "вищого" покликання, у філософії Відродження – вираженню власної індивідуальності в багатьох сферах життєдіяльності, насамперед у творчості. Інший напрямок розвитку являє собою підкорення необхідності та пошук способів її гармонійної взаємодії з проявами індивідуальної свободи. Представники цього напрямку також по-різному уявляли можливості розв'язання описуваної антиномії, зокрема вони це бачили у правильному пізнанні об'єктивних законів (Епікур).

Своєрідність зародження та розвитку поглядів на соціально-культурну детермінацію процесу самореалізації особистості в історії філософії полягає у їх розмаїтті та відсутності інтегруючої ідеї, яка об'єднала б дослідників цієї проблеми. Тема взаємодії зовнішньої детермінації та індивідуальної свободи залишається нині однією з найактуальніших, що підсилюється сучасними соціальними процесами, зокрема глобалізацією, кризовістю людського буття, урбанізацією тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Кон И.С. Открытие "Я". – М.: Политиздат, 1978. – 367 с.
2. Бичко І.В. Буття як свобода // Еколого-антропологічні читання – 2001. – К.: Стило, 2001. – С. 62-68.
3. Мотрошилова Н.В. Рождение и развитие философских идей: Историко-философские очерки и портреты. – М.: Политиздат, 1991. – 464 с.
4. Янков В.А. Эскиз экзистенциальной истории // Вопросы философии. – 1998. – № 6. – С. 3-28.
5. Платон. Государство // Сочинения в 3-х т. – М.: Мысль, 1971. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 89-454.
6. Аристотель. Политика // Сочинения: В 4-х т. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – 629 с.
7. Асмус В.Ф. Диалектика необходимости и свободы в философии истории Гегеля // Вопросы философии. – 1995. – № 1. – С. 52-69.
8. Эриугена. Книга о божественном предопределении // Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения / Редкол. И.Т. Фролов и др. – М.: Политиздат, 1991. – С. 163-170.
9. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. – М.: Высшая школа, 1980. – 368 с.
10. Баткин Л.М. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности. – М.: Наука, 1989. – 270 с.
11. Пико делла Мирандола. Речь о достоинстве человека // История эстетики. В 5-ти т. – М.: Изд-во Акад. Художеств СССР, 1962. – Т. 1. – С. 506-514.
12. Макиавелли Н. Государь. – М.: Планета, 1990. – 84 с.

Матеріал надійшов до редакції 14.06. 2007 р.

Слюсар В.Н. Проблема детерминации самореализации личности в истории западноевропейской философии в период от Античности к Возрождению.

В статье исследуется определение содержания влияния социальных детерминант на процесс самореализации личности и выявление роли свободы как условия снятия его суровой ограниченности в истории западноевропейской философии в период от Античности к Возрождению. Проанализированно способы утверждения индивидуальной свободы в исследуемом процессе.

Slyusar V.M. The problem of personality self-realization in the history of West European philosophy in the period from Antiquity till Renaissance.

The article deals with the determination of substance of social determinants influence on the process of personality self-realization and manifestation of freedom role as condition of its severe restriction abolishment in the history of West European philosophy in the period from Antiquity till Renaissance. The way of individual freedom establishment is analyzed in the explored process.